

१. संत ज्ञानदेवांची शैक्षणिक विचारधारा

संत ज्ञानदेव! साक्षात्कारी संत । योग्यांची माऊली, ज्ञानियांचा राजा, एक तत्त्वज्ञ, अलौकिक प्रतिभेचे कवी. असामान्य लोकशिक्षक, लोकनायक. ज्ञानदेवांचा जीवनविषयक दृष्टिकोन ज्ञानेश्वरीतून प्रगट होतो. ज्ञानदेवांच्या अलौकिक व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव महाराष्ट्रातील तळागाळाच्या लोकांवर शतकानुशतके पडण्याचे प्रमुख कारण कोणते? ज्यावेळी ज्ञानदेवांनी समाजाचा उद्धार करण्याचा निर्धार केला त्यावेळी त्यांची भूमिका धर्मोपदेशकाची नव्हती, शब्दतुषार सोडण्याची वाक्पटूची नव्हती. पंडिताची नव्हती, तर समाजाला गोड गोड शब्दाने चुचकारत, पाठीवरून प्रेमाने हात फिरवीत, त्यांच्या बोटाला धरून त्यांना सन्मार्गाला लावणाऱ्या माऊलीची त्यांची भूमिका होती. आणि म्हणूनच ते समाजातील प्रत्येक घटकाचे 'माऊली' बनले. समाजातील लोकांच्या सात्त्विक वृत्तीला त्यांनी आवाहन केले व त्यांना संतपदाला पोहोचविले. त्यांचा समाज केवळ १३व्या शतकातील आळंदीचा परिवार नव्हता. केवळ महाराष्ट्र नव्हता, तर युगानुयुगे चालणारी विश्वातील चराचर सृष्टी हा त्यांचा समाज होता. अज्ञानामुळे, मोहामुळे, स्वार्थामुळे समाज अनीतीच्या खड्ड्यात पडणार हे ह्या दृष्ट्या जाणले होते, आणि म्हणून संपूर्ण विश्वाला चिरकाल उपयोगी असणारे व त्यांना वैचारिक अमृतता प्राप्त करून देणारे अमृत देण्याची मनीषा बाळगून ज्ञानेश्वरीची रचना त्यांनी केली.

संत, सत्पुरुष हे जसे मानवतेचे पुजारी मानव धर्माचे संवर्धक असतात तद्वतच ते शिक्षकही असतात, तत्त्वज्ञही असतात. आपल्या तत्त्वज्ञानाने ते समाजाला सुशिक्षित, सुसंस्कृत, चारित्र्यसंपन्न, नीतिमान बनविण्याचा प्रयत्न करतात. भागवत धर्माच्या आधाराने ज्ञानदेवांनी हे कार्य केले. वास्तविक अध्यात्म, शिक्षण, भक्ती ह्या त्रिवेणी संगमातून केवळ शिक्षणविषयक विचार वेगळे करणे अशक्य आहे. शिक्षणविषयक संकल्पना ह्या तत्त्वज्ञानावर अधिष्ठित असतात. भारतीय शिक्षणाचे अधिष्ठान हे भारतीय तत्त्वज्ञान व भारतीय संस्कृती आहे. हा तत्त्वज्ञानाचा वारसा आजच्या आधुनिकीकरणाच्या नावाखाली पाश्चात्त्यीकरण करणाऱ्या काळात जपून ठेवण्याची आवश्यकता आज निर्माण झाली आहे. वैदिक काळात प्रस्थापित झालेले शिक्षणविषयक विचार कालमानानुसार जरी बदलत गेले, तरी त्याची मूळ बैठक शाश्वत आहे. आधुनिक वैज्ञानिक युगात निर्माण झालेल्या समस्यांतून मार्ग काढण्यासाठी ते आजही मार्गदर्शक आहेत. जे शाश्वत, सनातन, स्थल-काल परिस्थितीनिरपेक्ष आहेत. ज्ञानेश्वरीत प्रगट झालेले तत्त्वज्ञान शिक्षणाचे मार्गदर्शक तत्त्वज्ञान आहे. ज्ञानदेवांच्या तत्त्वज्ञानाचा पाया अध्यात्म आहे हे निर्विवाद आहे. ज्ञानदेवांच्या तत्त्वज्ञानावर आधुनिक बुद्धिवादी असा आक्षेप घेतात, की 'ज्ञानदेवांचे तत्त्वज्ञान हे निवृत्तीपर तत्त्वज्ञान आहे.' परंतु

आम्ही समस्तही विचारीले । तत्त्व ऐसेचि मना उणले ।

जे न सांडिजे तुवा आपुले । विहित कर्म ॥

असे म्हणणाऱ्या ज्ञानदेवांना निवृत्तीवादी म्हणणे केवळ फोलपणाचे ठरेल. याउलट त्यांनी अनासक्तीच्या माध्यमातून कर्मयोग मांडून केवळ स्वाध्यानि प्रेरित होऊन कर्म करणाऱ्या लोकांना कर्मयोगाचा मार्ग दाखविला आहे. स्वधर्मपालनातून कर्मयोग त्यांना अभिप्रेत आहे. स्वधर्म जो बापा । तो नित्य खरा जाण पा ॥ आजच्या समाजाला ही शिकवण अतिशय महत्वाची आहे. कारण आज कोणत्याही क्षेत्रात व्यक्तींना आपल्या अधिकाराची जाणीव बरीच आहे पण त्यामानाने कर्तव्यपालनावर त्यांचा भर कमी असतो. याउलट कर्तव्यच्युती हाच प्रत्येकाचा स्वभावधर्म झाला आहे. अशा वेळी ज्ञानदेवांची स्वधर्मपालनाची शिकवण व्यक्तीला जीवनविद्या शिकविते.

मातृभाषेचा आदर

ज्ञानदेवांच्या ठिकाणी मराठी भाषेबद्दलचा आपलेपणा व अभिमान होता. ज्ञानदेवांच्या काळात संपूर्ण बहुजन समाज ज्ञानसंपदेला मुकला होता. कारण संपूर्ण ज्ञानसंपदा संस्कृत भाषेत होती. ज्या समाजाला प्राकृत भाषेचाही परिचय नाही त्यांना संस्कृतमधील तत्त्वज्ञान कसे उमगणार? त्या समाजाला समजेल, रुचेल, पटेल अशा बोलणीभाषेत त्यांनी ज्ञानेश्वरीची रचना केली. त्यात सामान्यांच्या नित्य परिचयातील शब्द बोलणी भाषेतील शब्द, उपमा, दृष्टांत, रूपक यांचा जाणीवपूर्वक वापर केला. ग्रामीण जीवनातील आणि लोकभाषेतील शब्दांच्या वापरामुळे ज्ञानेश्वरीला घरगुती जिव्हाळा प्राप्त झाला. बाल्यावस्थेत असणारी मराठी भाषा अध्यात्म, तत्त्वज्ञानासारखे विषय पेलू शकेल का, असा संध्रम सर्व तत्कालीन पंडितांच्या मनात होता. हा संध्रम ज्ञानदेवांनी संस्कृत भाषेतील ग्रंथाशी तुल्यबळच नव्हे, सरस ग्रंथरचना करून दूर केला. त्यांनी मराठीला वैभव प्राप्त करून दिले. ज्ञानदेवांचा मराठी भाषेबद्दलचा अभिमान हा ज्ञानेश्वरीत ठिकठिकाणी आपणास आढळतो.

सहाव्या अध्यायात ओवी क्र. १६ ते १९ मध्ये असे वर्णन आले आहे, की "मराठीचे बोलू'मुळे इंद्रियांमध्ये आपसात भांडणे लागली आहेत. शब्द हा कानाचा विषय, पण शब्दाच्या रसामुळे जिव्हा तो माझा विषय आहे, गंधामुळे नाक म्हणते तो माझा विषय आहे. कवित्वाच्या घाटणीमुळे डोळ्यांना परमावधीची तुप्ती होऊन ते म्हणतात, की त्यांच्यासाठी सौंदर्याची खाणच उघडली आहे. आणि जेव्हा पूर्ण पद प्रगट होते तेव्हा इंद्रियांना मागे सारून मनच शब्दांना आलिंगन देण्यासाठी बाहेर धाव घेते." मराठी भाषेच्या सुंदरपणाने, शांतरसाने शृंगारसाला जिकले. ओव्या तर अलंकारशास्त्राला भूषण होतील. ज्ञानदेव म्हणतात, "मूळ संस्कृती गीता ग्रंथावर असणारी माझी मराठी टीका खर चांगली वाचली आणि योग्य रीतीने दोहोंचा अभिप्राय चांगला पटला तर कोणता ग्रंथ मूळ आहे हे कळणार नाही."

मूळ ग्रंथाचिया संस्कृता । वरि मन्हाटी निट पढता ।

अभिप्राय मानलीया उचिता ।

वैसे अंशोचेनि सुंदरपणे । लेणीयासी अंगवी होय लेणे

तेथे अलंकारिले कवण कवणे । हे निर्वचेना ॥१०-४४॥

ज्ञानदेवांच्या ठायी असलेला हा मराठीबाबतचा अपलेपणा, प्रेम, अभिमान यामुळेच

श्रीमद्भगवद्गीतेस मराठी भाषेचे लेणे केले, मराठी भाषेचा कमालीचा विश्वास त्यांच्या ठायी होता.

माझा मराठाचि नीलु कौतुके । परि अमृतातेही पैजा झिके ।

ऐसी अक्षरे रसिके । मैळविन ॥६-१४॥

ह्याच आपलेपणापोटी १२व्या अध्यायात ते आपल्या सद्गुरूंना विनवणी करतात

ह्या मन्हाटियेचिया नगरी । ब्रह्मविद्येचा सुकालु करि ।

घेणे देणे सुखचिवरी । हो देई या जगा ॥१२-१६॥

ज्ञानदेवांनी मराठी भाषेचे पांग कसे फेडाने याचे आदर्श निर्माण केले, ते ज्ञानेश्वरीच्या रूपाने. आज मात्र मराठीची अत्यंत दुरावस्था होत आहे ही अत्यंत खेदाची बाब आहे. आमच्या देशावरील इंग्रजांचे राज्य संपले पण आमची मानसिक गुलामगिरी अद्याप संपलेली नाही. आम्ही लोकशाही स्वीकारली पण लोकभाषा जोवर संपन्न होत नाही तोवर लोकशाही यशस्वी होणार नाही. शिक्षणक्षेत्रात आजही परकीय भाषेचे स्तोम वाढत आहे. लोकभाषांची उपेक्षा होत आहे. ७०० वर्षांपूर्वी ज्ञानदेवांनी मराठी भाषेकरिता एकट्याने जे केले तेवढे आजही जेव्हा अनेक लेखक नव्याने उदयाला येत आहेत, एवढे असूनही आम्ही करू शकत नाही, ही अत्यंत खेदाची बाब आहे. आचार्य विनोबा भावे एके ठिकाणी म्हणतात, "ज्या भाषेत ज्ञानेश्वरी लिहिली गेली, ती माझी मातृभाषा आहे याचा मला अभिमान वाटतो." मराठीबाबतचा अजकबल्य अभिमान आज आढळत नाही.

पर्यावरण विचार

पर्यावरणाचे संरक्षण ही केवळ राष्ट्राचं, च गरज राहिली नसून ती आता आंतरराष्ट्रीय समस्या बनली आहे. परिणामी आजच्या शिक्षणपद्धतीत गाभाभूत घटक म्हणून पर्यावरणाच्या संरक्षणाचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. आज प्राथमिक स्तरापासून उच्च शिक्षणापर्यंत सर्व स्तरावर पर्यावरणाचा विचार करण्यात येतो. शिवाय पर्यावरणशास्त्र ही स्वतंत्र ज्ञानशाखाही आज अस्तित्वात आली आहे. तात्पर्य, पर्यावरण विचार हा शैक्षणिक विचारातील प्रमुख विचारप्रवाह आहे. सातशे वर्षांपूर्वी ज्ञानदेवांनी याचा मूलगामी विचार ज्ञानेश्वरीच्या माध्यमातून केल्याचे आपणास आढळते. (१) जीवनातील शाश्वत सुख प्राप्त करण्याकरिता पोषक वातावरण निर्माण करणे. (२) अहिंसेच्या नावाखाली चाललेला पर्यावरणाचा दिनाश थांबविणे ह्या दोन दृष्टिकोनातून ज्ञानदेवांनी पर्यावरणाचा विचार केलेला आहे. वास्तविक 'पर्यावरण संरक्षण' असा शब्द ज्ञानेश्वरीत नाही, परंतु पर्यावरणात समाविष्ट असणाऱ्या घटकांचा विचार मात्र ज्ञानेश्वरीत आढळतो. व्यक्तिगत पर्यावरणाच्या संदर्भात ते म्हणतात, 'आपल्या ज्ञानाला वृद्धिंगत करणारे पर्यावरण प्रत्येक व्यक्तीने निर्माण करावयास हवे.' अभ्ययनास उपयुक्त व ज्ञानवृद्धीसाठी पोषक वातावरण कोणते या संदर्भात ते म्हणतात -

ह्या आतपुही अगळुभाळु । जाणि जे तरी शितळु ।

पवनु अति निश्चलु । मंद झुळुके ॥

बहुत करुनी निःशब्द । दाट न रिषे श्वापद

शुक हन शटपद । तेउते नाही ॥

अशा निवृत्त वातावरणात जेव्हा अभ्यासक अभ्यास करतो, तेव्हा अनुभव आपण होऊन

स्वतः अभ्यासकाच्या अंतःकरणात माळ घालतो. आजच्या धकाधकीच्या काळात हा विचार अतिशय उद्बोधक वाटतो. आजच्या शिक्षणप्रणालीत व्यक्ती भौतिकवादी बनत चालली आहे. परिणामी ती निसर्गापासून दूर जात आहे. त्यामुळे निसर्गाची उदात्ता, भव्यता, स्थिरता, शांतता, सौंदर्य इत्यादी बाबींना ती मुकली आहे. सात्विक ज्ञान प्राप्त करून घ्यावयाचे असेल तर आजूबाजूचा परिसरही शांत असावा लागतो. सात्विक असावा लागतो ह्या अनुषंगाने हे विचार चिंतनीय ठरतात.

अहिंसेच्या नावाखाली चाललेल्या विनाशाचे वर्णन १३ व्या अध्यायात आले आहे. निसर्गातील विविध घटकांचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे हा मुद्दा त्यांनी मांडला आहे. वास्तविक वृक्षतोड ही हिंसा पण वृक्षांना कुंपण घालण्याकरिता त्याच्याच संरक्षणाकरिता वृक्षांची तोड करण्यात येते. पाऊस न पडल्यामुळे अतिशय पीडा होऊन त्यामुळे सर्व प्राणी जर्जर झाले म्हणजे त्यावर उपाय म्हणून पाऊस पाडणारे यज्ञ करावे. प्राण्यांच्या बचावाकरिता करावयांच्या यज्ञांमध्ये प्रारंभी जनावरांचे प्राण घेतले जातात. म्हणजेच पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रथम निसर्गावर घाला घालण्याची वृत्ती त्यांना मान्य नाही. अधिक स्पष्टीकरणार्थ ते आयुर्वेदाचाही दाखला देतात. आयुर्वेदही याच धोरणाचा आहे. एका जीवाचे रक्षण करण्याकरिता दुसऱ्या जीवाचा तो घात करतो. औषधयोजनेत प्रथम कित्येक झाडांचे कंद खणविले. कित्येकांना मुळासकट, पानासकट उपटले. काही झाडे मध्येच मोडली, काही झाडांची साल काढली, काही वनस्पती, ज्या फळ देण्याच्या बेतात होत्या त्यावर क्षारांचे थर देऊन त्या उकडविल्या. ज्यांना शत्रू उत्पन्न झाला नाही अशा झाडांना सर्वांगावर भेगा पाडून वृक्षांचे जीव घेऊन त्यांना कोरडे केले.

परी ते ऐसी देखा । जैसा खांडुनिया शाखा ।

मग तथाचिया बुडुखा । कुंप किजे ॥१३-१८॥

जे आवृष्टीचेनि उपद्रवे । गादळे विश्व आघवे ।

म्हणोनि पर्जन्येष्टी करावे । नाना याग ॥१३-२१॥

तव तिये इष्टाचिये बुडी । पशुहिंसा शोकडी ।

मग अहिंसेची घडी । कैची दिसे ॥१३-२२॥

आणि आयुर्वेदही आघवा । तो याच मोहोरा पांडवा

जे जीवाकारणे करावा । जीवघालु ॥१३-२४॥

नाना रोधे आघळली । लोळती धुते देखिली ।

ते हिंसा निवारावया केली । चिकित्सा की ॥१३-२५॥

तव ते चिकित्से पाहीले । एकाचे कंद खणविले ।

एक उपडविले समूळी संपवी ॥१३-२६॥

अजातशत्रु तरुवरा । सर्वांगी देवविला शिरा ।

एसे नीव घेवूनी धनुर्धरा । कोरडे केले ॥१३-२८॥

संतसाहित्यात पर्यावरणाचे विचार आपणास आध्यात्मिक स्तरावर आढळतात.

अध्यात्मवादी शैक्षणिक तत्त्वज्ञान

ज्ञानदेवांच्या तत्त्वज्ञानाचा पाया निश्चितच अध्यात्म आहे. पण हे अध्यात्म निवृत्तीपर अध्यात्म नाही, तर कर्मपर आहे. चिद्विलासवादी आहे.

माझीया विस्तारलेपणाचिये नावे । हे जगचि नोहे अवघे

जीवनाकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन उदात्त आहे. भौतिकवादाने झपाटलेल्या, विषयोपभोगाच्या आहारी गेलेल्या समाजाला संयम व अनासक्तीच्या शिकवणीची आवश्यकता आहे. केवळ स्वार्थाने प्रेरित हाऊन कर्म करणाऱ्या आणि कर्तृत्वाच्या अहंकाराने पछाडलेल्या समाजातील लोकांना आज खऱ्या अर्थाने कर्मयोग शिकविण्याची आवश्यकता आहे.

आज शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तीमध्ये खरोखरच मानवीय गुण निर्माण होतात काय? आध्यात्मिक व नैतिक गुणसंपदा जोवर व्यक्तीला प्राप्त होत नाही तोपर्यंत चांगला माणूस घडत नाही. तोपर्यंत आदर्श व्यक्तिमत्त्व निर्माण होऊ शकत नाही. ज्ञानदेवांनी ज्ञानी, योगी, भक्त, कर्मयोगी, स्थितप्रज्ञ यांच्या स्वरूपात आदर्श व पूर्णत्वप्राप्त व्यक्तिमत्त्वाची काही प्रतिमाने व मापदंड आमच्यासमोर ठेवले आहेत. यांच्या माध्यमातून व्यक्तीची मूलभूत गुणवैशिष्ट्ये कोणती असावी व त्यांची वर्तनाच्या माध्यमातून अभिव्यक्ती कशी करावी याचे मार्गदर्शन केले आहे. तत्त्वज्ञानाच्या प्रमुख तीन शाखा मानल्या जातात. (१)तत्त्वमीमांसा (२)मूल्यमीमांसा (३)ज्ञानमीमांसा. ह्या तीनही शाखांचा सुरेख संगम आपल्याला ज्ञानेश्वरीत आढळतो. ज्ञानदेव तत्त्वज्ञ होते, लोकशिक्षक होते. विचारवंतांचे, ज्ञानोपासकांचे शिक्षक होते. मुमुक्षूंचे, साधकांचे, उपासकांचे, तत्त्वज्ञानासूचे शिक्षक होते. ज्ञानप्राप्ती म्हणजे शिक्षण, ही शिक्षणाची परिभाषा आहे. ज्ञानदेवांची ज्ञानमीमांसा अलौकिक आहे. ज्ञानाची परिभाषा करताना ते म्हणतात,

तैसी जाणीव जेथ न रिघे । विचार मागुता पाऊली निघे ।

तर्कु आयणी नेघे । आंगी जयाच्या ॥७-५॥

अर्जुना तथा नाव ज्ञान । येर प्रपंचु हे विज्ञान

तेथ सत्त्वबुद्धी ते अज्ञान । हे ही जाण ॥७-६॥

अर्थात जाणीव, विचार व तर्क यांच्या पलीकडची अनुभूती म्हणजे ज्ञान. ज्ञानदेवांना ज्ञान अभिप्रेत आहे ते निश्चितच आत्मज्ञान आहे. ह्या ज्ञानाचे रूप वर्णन करताना चौथ्या अध्यायात म्हणतात -

जेथ प्रवृत्ती पांगळी झाली । तर्काची दिठी गेली ।

जेणे इंद्राये विसरली । विषयसंगु ॥४-१६२॥

मनाचे मनपण गेले । जेथ बोलाचे बोलपण ठेले ।

जयामाझी सापडले । जेथ असे ॥४-१६३॥

जेथ वैराग्याचा पांगु फिटे । विवेकाचाही सोसु सुटे ।

जेथ ना पाहता सहज भेटे । आपण पे ॥४-१६४॥

आज व्यावहारिक जीवनालाच सत्य मानणाऱ्या, जीवनातील द्वंदाचे ज्यांना भान नाही, अशा प्रापंचिकांना हा संदेश निश्चितच मोलाचा आहे. १३व्या अध्यायात जेव्हा ते क्षेत्रक्षेत्रज्ञ योग वर्णन करतात तेव्हा देह हे क्षेत्र व त्यातील आत्मा हा देहाचे स्वरूप जाणणारा क्षेत्रज्ञ याची यथार्थ जाणीव म्हणजे ज्ञान, अशी ज्ञानाची परिभाषा करतात.

क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञाते । जाणणे जे विस्ते ।

ज्ञान ऐसे तथाते । मानु आम्ही ॥१३-९॥

जया ज्ञानाच्या रिगवणी । अविघे उणे आणि

जीव आलया बुझवणी । भांडु नि दे ॥१३-१६॥

जे इंद्रियाचे द्वारे आडी । प्रवृत्तीचे पाय मोडी ।

जे दैव्याचि फेडी । मामसाचे ॥१३-१६९॥

जे ज्ञान प्राप्त झाल्याने अज्ञानरूपी अंधःकार दूर होतो. ज्ञान जीव व शील ह्यांचे ऐक्य घडवून आणते. जे इंद्रियांची दारे बंद करून बाह्य विषयांच्या प्रवेशाला निर्बंध घालून वृत्तीला अंतर्मुख करते, मनाचा दुबळेपणा नाहीसा करते, तेच खरे ज्ञान होय. अध्यात्म ज्ञानावाचून सर्व ज्ञान व्यर्थ आहे.

तैसे शास्वजात जाण । आयवेचि अप्रमाण ।

अध्यात्मज्ञानेवीण । एकलेनी ॥१३-८३८॥

असे हे अध्यात्म ज्ञान श्रेष्ठ आहे कारण या ज्ञानाचा उदय झाल्यावर इतर प्रापंचिक ज्ञान विज्ञानाचा लय होतो. १४ व्या अध्यायात ज्ञानाचे श्रेष्ठत्व विशद करताना ते म्हणतात -

तैसे हे येणे पाहलेया । ज्ञान जात जाय लया ।

म्हणीनी धनंजया । उत्तम हे ॥१४-४७॥

'वर्तन बदल म्हणजेच शिक्षण' हे ज्ञान प्राप्त झाल्यावर व्यक्तीच्या वर्तनात अनेक बदल घडून येतात. व्यक्ती स्थितप्रज्ञ बनते. अनासक्त वृत्तीने कर्म करण्याची योग्यता तिला प्राप्त होत असल्याने कर्माची तिला बाधा होत नाही. कर्मफलाचा विचार त्याच्या मनात नसल्याने विक्षेप निर्माण होत नाही. मन शांत होते व तिच्या ठिकाणी समत्वबुद्धी निर्माण होते.

ऐसे व्यापक ज्ञान भले । जयाचिया हृदया गीवसित आले

तयाचि समता दृष्टी बोले । विशेषु काई ॥५-८८॥

आजच्या विषमतेच्या काळात अशी समत्वबुद्धी निर्माण होण्याची नितांत आवश्यकता आहे. कारण राष्ट्रीय ऐक्य ही काळाची गरज आहे. अंतिम सत्याचे आकलन केवळ तर्क व अनुमान यांच्या साहाय्याने होत नाही, तर त्याकरिता अंतःस्फूर्ती व आत्मसाक्षात्कार आवश्यक आहे, ही बाब त्यांनी पटवून दिली.

मूल्य शिक्षण

आजच्या शिक्षणातील सर्वात महत्त्वाची उणीव जर कोणती असेल, तर ती म्हणजे आजच्या शिक्षणातून विद्यार्थ्यांवर आध्यात्मिक व नैतिक मूल्यांचे संस्कार होत नाहीत म्हणून 'आध्यात्मिक व नैतिक मूल्यांचे संस्कार' हे शिक्षणाचे राष्ट्रीय उद्दिष्ट घोषित केले आहे. आध्यात्मिक व नैतिक शिक्षणाचा सर्वात महत्त्वाचा स्रोत म्हणजे संतसाहित्य. ह्या साहित्यातून लोकशाहीला आवश्यक असणारी मूल्ये व्यक्तीच्या मनावर बिंबविण्यात येतात. ज्ञानदेवांचा अध्यात्मवाद मानवतावादी आहे. ज्ञानदेवांचा दृष्टिकोन सांप्रदायिक, धार्मिक नाही, तर तो सर्वधर्मसमभावाचा पुरस्कार करणारा आहे. विद्यार्थ्यांवर जर विशुद्ध मानवी मूल्यांचे व उदात्त नैतिक मूल्यांचे संस्कार करायचे असतील, तर प्रचलित शिक्षणाला ज्ञानदेवांच्या आध्यात्मिक मानवतावादाचे अधिष्ठान द्यावे लागेल.

बौद्धिक शिक्षण, विज्ञान शिक्षण, व्यावसायिक उद्योगप्रधान शिक्षण उपयुक्त असले, तरी त्यातून सुसंस्कृत व चारित्र्यसंपन्न माणूस बनणार नाही, याची आज सर्वांना जाणीव झाली आहे आणि म्हणून आज नैतिक व आध्यात्मिक विकासाला प्राधान्य देण्यात येत आहे. ज्ञानदेवांनी तेराव्या शतकात लोकशिक्षणाचे कार्य अत्यंत प्रभावीपणे केले. आध्यात्मिक जागृती हे तर त्यांच्या जीवनकार्याचे प्रयोजन होते. पण समाजाचा

नैतिक स्तर उंचावण्यात लोकांची सदसद्विवेकबुद्धी जागृत करून त्यांना सद्वर्तनी व सदाचारी बनविण्यात त्यांनी मोठे योगदान दिले आहे. 'संतांचिये संगती । मनोमार्गे गती ।' हे ज्ञानदेवांचे शब्द अत्यंत चैतन्यदायी आहेत. संतांचे शब्द हे Super Ego च्या Censoचे कार्य करतात. मानवी जीवन म्हणजे केवळ भौतिक जीवन नव्हे. धर्माधिष्ठित अर्थ, काम या पुरुषार्थाची साधना, अद्वैत सिद्धांत ही ज्ञानदेवांच्या विचारसरणीची प्रमुख तत्त्वे आहेत. ही आध्यात्मिक विचारसरणी नैतिक मूल्यांचा आधार आहे. 'हे विश्वच माझे घर' या वचनाने ते विश्वैक्याचा संदेश देतात. तर, 'जे जे भेटे भूत । ते ते मानिजे भगवंत हा भक्तियोग निश्चित जाण माझा।' ह्या ओवीतून ते मानवतावादाचा संदेश देतात.

परिपूर्ण मानव न बनविता मानवाला पशुत्वाकडून देवत्वाकडे नेणे, नराचा नारायण करणे हे त्यांच्या वाङ्मयाचे प्रयोजन. नराचा नारायण करणे हे संतवाङ्मयाचे प्रयोजन, म्हणून त्यातून होणारी मूल्ये अतिशय श्रेष्ठ आहेत.

जे खळांची व्यंकटी सांडो । तथा सत्कर्मी रती वाढो ।

भूता परस्पर जडो । मैत्र जीवांचे ॥

ज्ञानदेवांचे स्वप्न साकार करणारा समाज निर्माण करायचा असेल तर संतसाहित्याचे संस्कार करावे लागतील.

गुरुबद्दलाचा आदरभाव

निवृत्तीनाथ हे ज्ञानदेवांचे गुरू. वास्तविक पाहता व्यासंग, नेतृत्व, संघटन, काव्यप्रतिभा, प्रज्ञा, या बाबतीत ज्ञानदेव हे निवृत्तीनाथापेक्षा वरचढ होते. या सगळ्यांचे श्रेय ते निवृत्तीनाथांना देतात. 'असाधारण, अप्रतिम गुरुगौरव हे ज्ञानेश्वरांचे वैशिष्ट्य मानावे लागेल. ज्ञानदेवाजवळ गुरुबद्दल अपार श्रद्धा, आदरभाव होता. ज्ञानदेवांची गुरुभक्ती अलौकिक आहे. गुरुबद्दल प्रगाढ प्रेम, अत्यंत विनयशील वृत्ती, नितांत श्रद्धा, सारे अतर्क्य वाटावे असेच आहे. आपल्या गुरूंच्या सामर्थ्याबद्दल, उदारतेबद्दल कृपाळू, कनकाळू, मूढ स्वभावाबद्दल, परोपकाराबद्दल ज्ञानदेव भरभरून बोलतात. आपल्या गीताभाष्याचे सारे श्रेय ही गुरुकृपा आहे याबाबत ते कबुली देतात.

तेणे कळीकळीतु भुता । आता देखोनी विरुता ।

ते आशा श्री निवृत्तीनाथा । दिधली ऐसी ॥१८-१७५७॥

आधीच तव तो कृपाळू । तरी गुरू आझेच बोलु ।

जाला जैसा वर्षाकालू । खवळणे मेघा ॥१८-१७६१॥

अध्ययन केलेली सर्व शास्त्रे किंवा अभ्यास, केलेली योगादिक साधने ज्यावेळी श्रीगुरू अनुकूल होतील त्याचवेळी आपली आहेत असे म्हणता येईल. याकरिता त्यांनी पुढील दृष्टात दिला आहे -

म्हणीनी भाम्य जै सानुकुळ । जालीया केले उधम सदा सफळ

तसे श्रोताधित सकळ । गुरुकृपा साच ॥१०-१६८॥

ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ गुरू निवृत्तीनाथांच्या कृपेचे वैभव आहे हे ज्ञानदेव आदराने व नम्रपणे सांगतात. ग्रंथकर्तृत्वाचे सारे श्रेय आपल्या परमप्रिय गुरूंच्या चरणी अर्पण करून त्यांनी आपल्या विनम्र भावाचे व परमकोटीतील गुरुभक्तीचे आगळे दर्शन घडविले आहे.

आजच्या काळात गुरूबद्दलची भक्ती व श्रद्धा लोप पावत आहे. शिवाय श्रद्धा व प्रेम वाटावे, अशा गुरूंची संख्याही कमालीची घटत चालली आहे, ही आजची शोकांतिका आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून हे गुरूशिष्य प्रेमाचे संस्कार करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. असे गुरूशिष्य जर शिक्षणक्षेत्रात निर्माण झाले, तर शिक्षणाचा दर्जा निश्चित उंचावेल. आदर्श शिक्षणप्रक्रिया निर्माण होईल.

अशा रीतीने ज्ञानदेवांच्या ज्ञानेश्वरीतून अभिव्यक्त होणाऱ्या शैक्षणिक विचारांचा मागोवा घेण्याचा हा अल्पसा प्रयत्न म्हणजे महासागरातून मोती वेचण्याची केविलबाणी धडपड होय. पण ज्ञानेश्वरीच्या सखोल अध्ययनातून असे अनेक मोती वेचता येऊ शकतील व अनेक मौलिक सिद्धांतही हाती लागतील, कारण ज्ञानेश्वरी ही अनेक मौलिक वैचारिक रत्नांची खाण आहे.

